

A BÁNSÁG KÜLTERÜLETI NÉPESSÉGE (1910)

KÓKAI SÁNDOR

THE OUTSKIRT POPULATION OF THE BANAT

The Banat is generally not used to be categorized as a region of Historical Hungary with significant population living in outskirts. However, there were 229 settlements in the Banat, which is 28.6% of all Banatian settlements (801), with outskirts having more than 100 residents (Caraș-Severin County: 101, Temes County: 114, Torontál County: 206 outskirts). These outskirts (421) had a population of more than 150 thousand people (105290), which made up about 7 percent (6.7%) of the total population of the Banat (1582133 people). According to statistics there were 177 settlements, where the proportion of residents living in outskirts exceeded 6.7%. Excluding the data of the three county seats almost 14.5% (97541 people) of the residents of the remaining 226 settlements (675143 people) lived in outskirts having more than 100 inhabitants. The author regards this figure as the Banatian average, which did not reach even the half of the figure (32%) of the Hungarian Great Plain, but altogether it covers a significant population with characteristic differences at regional and settlement level. A significant number of people living in outskirts concentrated in the region bordered by the settlements of Törökbecse-Nagybecskereké-Versec-Krassófüzges-Temesrékas-Szancsafalva-Újarad, wherein 6 micro-regions had an outstanding significance (surroundings of Timisoara and Kikinda, Marosangle, the West-southwest edge of Dumbrava, the vineyards of the Királykegye hills, and the area between the Temes and Bârzava Rivers. The Banatian Military Frontier did not have a significant population living in outskirts with the exception of some mining colonies in Caraș County and some classic Romanian hamlets of shepherds in the mountains of Szörénység.

1. BEVEZETÉS

A Bánságot nem szokás a történelmi Magyarország jelentős külterületi népességű térségei közé sorolni. A külterületi népesség számának és gazdasági szerepének kutatásával foglalkozó néprajzkutatók, történészek, demográfusok és geográfusok is csak érintőlegesen foglalkoztak e régióval (ERDEI 1976, BALOGH 1965, BECSEI 1966, GULYÁS 2009, RÁCZ 1980). A mellőzöttség azonban csak részben magyarázható az Alföldtől markánsan eltérő településhálózattal, térstruktúrával és a Bánság 18. századi sajátos benépesülésével (TÓTH 1988). A Bánság a török hódoltság időszakában több szempontból (pl. az emberi erőforrások, a településhálózat, a környezet degradálódása stb.) a legsúlyosabb veszteségeket szenvedte el. A török kiűzése után a régió újratelepülése is sajátosan zajlott le, részben szervezett telepítések, részben spontán beköltözések révén (JUHÁSZ 1975, BARÓTI 1896, KOVÁCH 1998, BOROVSKY 1909, 1911, GRISELINI 1780 stb.), amelyek elsősorban a lakatlanná vált helységek újranépesítésére irányultak. Mindez nem kedvezett a külterületi népesség ideiglenes, később tartós jelenlétének, ezt bizonyítja, hogy a régióról készült első katonai felmérés térképszelvényein gyakorlatilag nem találkozzunk külterületi magános vagy csoportos településekkel. A második és harmadik katonai felmérés térképszelvényein néhány település (pl. Nagyikinda, Valkány, Tö-

rökkanizsa stb.) határában már megjelentek a tanyák, azonban a Bánságban kifejezetten nem lehet azonosítani a külterületi települeselemeket csak a tanyákkal, egyrészt a tanyák lakói számbelileg sem bírtak meghatározó jelentőséggel, másrészt a belterületen kívül helyezkedtek el a bánya- és ipartelepek, a szőlőskertek, puszták és majzorok is. Tanulmányomban a legteljesebbnek tekinthető 1910. évi népszámlálás adatai és a korabeli katonai térképek alapján tekintem át a Bánság 100 főnél népesebb külterületi lakott helyeinek demográfiai jellemzőit.

2. A BÁNSÁG KÜLTERÜLETI LAKOTT HELYEINEK SZÁMA, NÉPESSÉGE

A tanyás települési tér kiterjedését a történelmi Magyarországon jól szemléltetik a II. József korában készített első katonai térképfelvétel lapjai. Elemzésük alapján Rácz István a következőképpen vontta meg a tanyarendszer 1780-as évekbeli határvonalát: „Nyíregyházáról kiindulva a tanyásodás vonala Debrecen irányába kanyarodott, majd nyugatra fordulva Karcagon, Kunmadarason keresztül Jászárokszállásig húzható; a jászok földjéről ismét déli irányba Ceglédig folytatódik, majd újból irányt változtatva nyugatra Kiskunlacházánál éri el a Dunát. Itt már végig követi a Duna folyását a Tiszával való találkozásig, Títettől viszont északra irányul a Tisza mentén a Maros torkolatáig, majd a Maros jobb partján húzódik Szeged, Makó, Pecska vonalán Battonyáig. Innen északi irányba törik meg a határvonal Eleken keresztül Gyuláig, onnan Illye, Kötegyán felé kikanyarodva Mezőgyánon keresztül halad, hogy Földes, Sáp térségén, s Debrecenen át Nyíregyházánál bezárja a kört” (RÁ CZ 1980).

E határvonalon belül is maradtak azonban ekkor még tanyáktól mentes mikrorégiók, ahol csak a 19. század folyamán alakultak ki nagyobb számban tanyák. A 19. századra jellemző volt a tanyás települési tér határvonalának részbeni kitolódása, valamint a tanyahálózat besűrűsödése. A 19. század tanyafejlődési folyamatai azonban már egy újfajta tanyát is megteremtettek, az állandóan lakott, szórványtelepülés jellegű farm-tanyát, amely a 20. századra háttérbe szorította, s ritka néprajzi kuriózummá tette a hajdan egyeduralkodó tartozéktanyát. Az első világháború előtti évtizedben az Alföldön és a Dunántúl keleti peremén 15 megye 225 helységének határát jellemezte a tanyás település-forma dominanciája. A 225 tanyás határu helységben (kb. 31–32 ezer km² területen) 2203403 lélek élt. Közülük 32% (725139 fő) külterületen lakott, mely szám magába foglalta az uradalmak cselédségét is. A tényleges tanyasi népesség Balogh István szerint 550000–600000 főre becsülhető (BALOGH 1965).

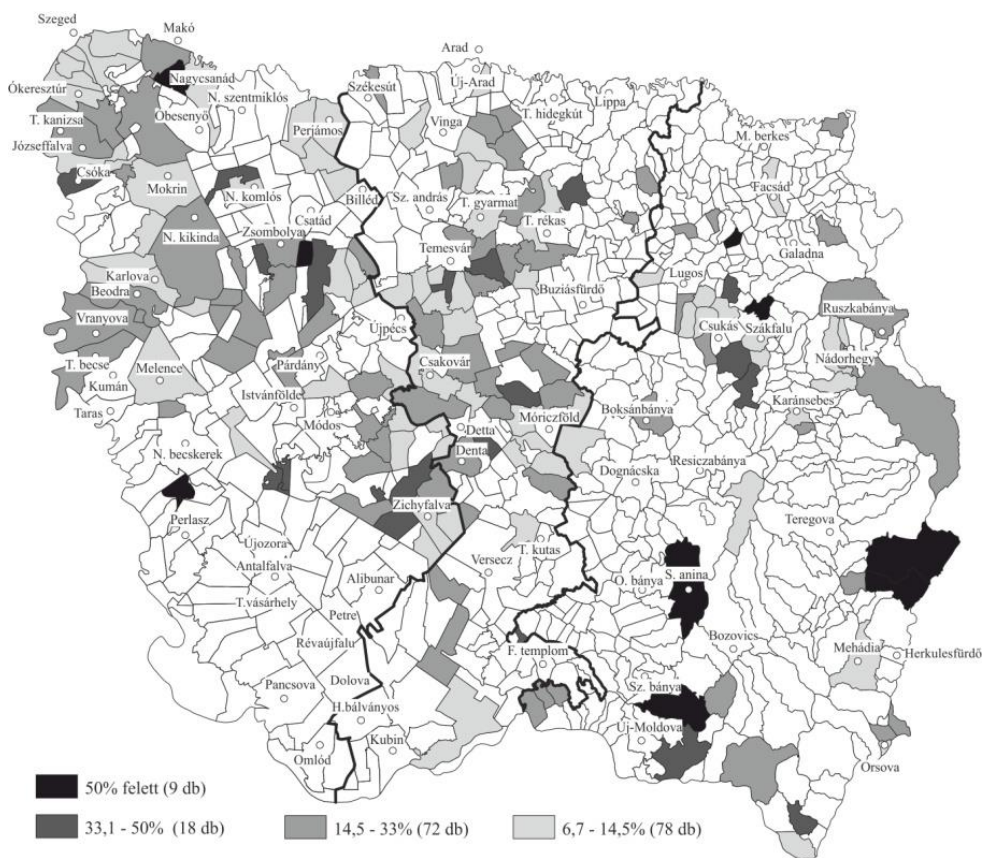
A Bánságban a külterületek kialakulásának útja, feltételei, a létrejött telepek formája, rendeltetése, használati módja szinte minden mikrorégióban eltérően alakult. A „bánsági tanyatörténet” legmeghatározóbb jelentőségű „nagy korszakának” a 19. század második fele tekinthető. Ebben az időben a Bánság több régiójában megérték a feltételek a tanyák kialakulásra, különösen a komplex folyószabályozási és ármentesítési munkálatok lezajlásával párhuzamosan váltak nagy kiterjedésű külterületek is al-

kalmassá a tartós megtelepedésre. A bánási tanyák többsége a 19. században állandó lakóhellyé vált, és elvesztette tartozéktelepülés jellegét. A réti és erdei szállások egy része a természeti környezet megváltozásának hatására átalakult. A korábban elsősorban jellemző külterületi hegyvidéki bányász telepek és kolóniák a Krassó-szörényi bánya és iparvidék fellendülésével virágkorukat élték. A pusztai szálláscsoportok sorsa a helyi adottságoknak megfelelően egyrészt állandó lakóhellyé alakulás (olykor önálló településsé válás), másrészt felszámolás lett. A Bánországban meghatározó majorságok megerősödése is a 19. század közepétől jellemző, melyet az intenzív kultúrák térhódítása mellett (pl. a belterjes gazdálkodás fokozódása, 1865-ben Nagybecskerekben az első bolgárkertészet alakult stb.) egyéb tényezők is elősegítettek (pl. tartós gabonakonjunktúra, sűrű vasútvonal hálózat kiépítése stb.).

A Bánországban a külterületi lakott helyek száma és népessége a 20. század elején érte el a maximális értékét. 1910-ben – amikortól a népszámlálások a 100 lakosnál népesebb külterületi lakott helyek népességét is nyilvántartották – a Bánországban 229 db olyan település volt, a bánási települések (801 db) 28,6%-a, amelyekhez 100 főnél népesebb külterület (Krassó-Szörényben 101 db, Temes vármegyében 114 db és Torontál vármegyében 206 db) kapcsolódott. E külterületeken (421 db) több mint százötvezren (105290 fő) éltek, a Bánország lakóinak (1582133 fő) közel hét százaléka (6,7%). Az adatok alapján 177 db olyan település volt, ahol a külterületi népesség aránya meghaladta a 6,7%-ot (*1. ábra*). A valóságban a külterületek száma 421 db-tól magasabb volt, különösen Temes és Torontál vármegyékben, ahol a korabeli források és térképek szerint 170 db, illetve 245 db körül alakult a külterületi majorok és puszták száma, melyek egy részének népessége nem érte el a 100 főt.

A három megyeszékhely (Temesvár, Lugos, Nagybecskerek) esetében azonban, nem tényleges külterületeket jelzett a statisztika, hanem az egyes városrészekhez (pl. Temesvár-Józsefváros, Lugos kerületei, Nagybecskerek belkerületei stb.) kapcsolódó utcákat, házakat és lakóikat, amelyek szerves folytatását jelentették e dinamikusan gyarapodó nagyvárosoknak. A három megyeszékhely adatait – a fenti tények miatt – figyelmen kívül hagyva, a fennmaradó 226 település összevont mutatói szerepelnek az *1. táblázatban*. E 226 település összes lakosságának (675143 fő) közel 14,5%-a (97541 fő) élt 100 főnél népesebb külterületeken. A továbbiakban ezt az értéket tekintettem a bánási átlagnak, amely ugyan nem érte el az Alföld értékének (32%) a felét sem, de összességében jelentős külterületi népességet takar, markáns területi és települési differenciákkal (*1. táblázat, 1. ábra*). A továbbiakban az adatok – részletes elemzésben – az összes külterületi lakosra vonatkoznak, ezért azokat ennek figyelembe vételével kell és lehet értelmezni.

1. ábra: A Bánság településeinek külterületi népessége (1910)
 Figure 1: Outskirt population of the Banat

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

1. táblázat: A Bánság külterületi népességének jellemzői (1910)
 Table 1: Some characteristics of the outskirt population

Járások és városok	Külterületi népességgel rendelkező települések	Külterületi népességgel rendelkező települések száma			Külterületeken élők etnikai összetétele						
		népessége (fő)	népességéből magyar	száma	magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb
Bégai	2	1779	623	401	344	6	48	3	-	-	-
Boksáni	2	5504	845	1000	187	284	9	498	1	7	14
Bozovicsi	4	7317	64	1706	21	2	-	1680	-	-	3
Facsádi	3	4421	1711	650	299	155	17	176	-	-	5
Jámi	1	462	330	220	141	-	-	77	-	1	1
Karánsebesi	7	12559	580	2091	378	536	271	773	35	3	96
Lugosi	6	6711	482	852	381	223	1	229	-	11	7
Marosi	1	855	-	141	-	3	-	137	-	-	1
Orsovai	6	12864	2207	2109	485	395	7	866	-	119	847
Resicab.-i	2	19557	2755	778	25	480	1	133	-	4	132
Temesi	9	10371	648	2585	298	64	9	282	1717	10	206
Teregovai	5	14137	236	5170	30	23	-	5110	-	-	7
Újmoldovai	5	9919	369	3224	203	245	3	2119	-	419	225
S. anina	1	12323	705	6349	488	3919	171	1035	80	43	613
Karánsebes	1	7638	1413	756	147	190	2	362	-	3	52
Krassó-Sz.	55	126417	12968	28032	3427	6525	539	13480	1833	620	2208
B. fürdői	2	3899	3048	617	431	98	-	74	-	1	13
Csáki	10	22415	2739	3144	1562	448	61	864	-	95	114
Dettai	11	23421	5514	3577	1428	1176	46	754	-	141	32
.templomi	1	3712	320	946	305	527	26	67	-	21	-
Kevevárai	3	15359	1067	562	211	143	9	86	-	108	5
Központi	13	27991	5620	5161	2859	1362	40	774	-	51	65
Lippai	3	11792	2073	630	75	40	-	442	-	3	70
T. rékási	7	12152	2627	2665	2071	167	22	374	3	26	2
Újaradi	8	18600	2554	1515	845	179	23	352	-	116	-
Verseci	7	14258	1957	1578	943	215	96	220	-	31	73
Vingai	7	18573	1626	1323	387	199	8	608	-	108	13
F. templom	1	10181	1213	100	11	68	-	3	-	11	7
Versec tjt	1	26941	3890	515	209	194	12	39	-	48	13
Temes vm.	74	209294	34248	22333	11337	4816	343	4657	3	760	407
Antalfalvai	3	12260	492	410	93	60	160	1	-	76	11
Bánlaki	14	24709	4309	4583	2619	470	309	539	-	581	65
Csenei	8	11738	1860	2083	782	344	5	387	-	525	31
Módosai	7	13442	2474	1471	734	141	19	255	-	205	122
Nb. kereki	9	22872	2680	1704	879	249	40	293	-	253	90
N. kikindai	7	24407	6313	2607	1335	139	-	102	-	1003	28
N. miklósi	5	26139	8438	4217	2827	310	86	555	-	309	130
Pancsovai	3	12458	217	355	31	185	-	12	-	58	66
Párdányi	2	6860	642	1013	400	210	-	128	-	244	31
Perjámosi	7	22990	1046	1704	345	398	23	464	-	155	319
T. becsei	6	42050	9857	5113	2570	41	-	34	-	2463	5
T. kanizsai	15	41125	17660	7207	5354	112	26	142	-	995	98
Zsombolyai	8	20943	9431	4856	3135	465	31	432	-	495	279
Zsombolya	1	10882	2266	3544	782	2443	3	58	-	110	148
N. kíkinda	1	26356	5968	5317	835	1145	17	332	-	2751	237
Pancsova tjt	1	20201	3364	1092	249	475	37	99	-	210	22
Torontál	97	339432	77017	47276	22970	7187	756	3833	-	10433	1682
Bánság	226	675143	124233	97541	37734	18528	1638	21970	1836	11813	4297

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

2.1. KRASSÓ-SZÖRÉNY VÁRMEGYE KÜLTERÜLETEI

Krassó-Szörény vármegye 362 települése közül 55 olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (101 db) kapcsolódtak. Az említett ötvenöt településen 126417 fő élt, a vármegye összlakosságának (466147 fő) 27,1%-a. Az 55 település lakóinak 22,2%-a (28032 fő) élt külterületen 1910-ben. A vármegyén belüli területi differenciákat az 1. ábrán tüntettem fel, melynek elemzése során megállapítható, hogy 33 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bánási átlagot (14,5%).

A legmagasabb (50,1-83,4%) külterületi népességgel rendelkező hat település közül Somosréve (83,4%), Bogoltény (62,7%) és Újsopot (79,7%) olyan tipikus pásztorkodó hegyvidéki román falvak, amelyekhez 6-10 db 100 főnél népesebb külterület tartozott, ezek a hegyi legelők és az erdőélés központjai, szállásai (2. táblázat). Somosréve napjainkban is 42 km² kiterjedésű település, amelyhez 46 külterületi lakott hely tartozik, melyek egy részének megközelítése gépjárművel napjainkig gyakorlatilag lehetetlen. Stájerlakaninán (51,5%) a magyar feketekőszén termelés és vasipar egyik fellegrárában 6349 fő élt külterületen, nem kevesebb, mint 21 bánya- és ipartelepen, ezek közül a legnépesebb (1028 fő) Nándortelep volt. Istvánhegyen a brassói bánya és kohó részvénytársaságnak gazdag mésztelepei, a nadrági vasipartársaságnak vasérctelepei voltak, ezért 251 lakójából 205 fő (81,6%) külterületen élt, közülük 198 fő ruszin nemzetiségű (az 1900-as évek elején telepítették a községbe őket) volt. Kiszécsény 406 lakosából 201 magyar, 3 német, 202 román volt. A 78 római katolikus és 123 református magyar anyanyelvű lakos az 1890-es években magán telepítés eredményeként érkezett a faluba, s elkülönülten „tanyákon” éltek a népszámlálási adatok alapján. Mindez a valóságban azt jelentette, hogy a településhez kapcsolódó két NY-K irányú utcában, ezek összekötötték a főúttal (É-D irányú) a románok által lakott településmagot.

A bánási átlagot meghaladó (14,5-47,6%) külterületi népesség 26 db Krassó-szörényi településen volt, melyek egy része – mint az előző két példa is mutatja – az 1890-1910 között végrehajtott kincstári és magán telepítések eredményeként alakult ki. E csoportba tartoztak a fentiekén túlmenően a következő települések (11 db): magyarok betelepítésével Bégaszuszány (20,1%), Nőrincse (25,2%), Udvarszállás (47,6%), Dragomér (16,1%) és Lugoskisfalu (28,5%), ruszinok betelepítésével Cseres-temes ((39,4%), Krassógombás (44,8%) és Mutnokszabadja-Ruthéntelep (36,3%), valamint vándorcigányok letelepítésével Boksánbánya-Magura cigánytelep (23,6%), Mácsova-Czigánytelep (24,1%), Néramező-Czigánytelep (27,0%) és Mutnokszabadja-Czigányrész külterületi népessége gyarapodott. A fennmaradó 15 település közül három község a hegyvidéki román falvak klasszikus csoportját gazdagította: Bökény (22,5%), Pozsga (16,5%) és Somfa (17,1%) községekhez 5-10 db külterületi lakott hely tartozott. Tíz településen az elkülönülő és elkülönített ipartelepek emelték a külterületi népesség arányát a bánási átlag fölé: Tamásdon (26,9%) üvegyár, Almafán (16,8%) fatelep, Nándorhegyen (30,2%) és Ruszkabányán (21,5%) vasgyár, Szikesfalun (47,0%), Dalbosfalván (17,7%), Tiszafán (33,3%) és Berszászkán (28,4%) kőszénbányák, Tuffáson (21,6%) olajfinomító telep és Nagyzsupányban (27,3%) vasúttelep

működött. A fennmaradó két település esetében: Néraaranyoson (32,0%) az ortodox zárda népeisége (171 fő), Nérasolymoson (17,4%) a hozzá kapcsolt – Duna parti vasúti végállomás – Bázias (345 fő) lakossága emelte meg a külterületi népesség arányát.

2. táblázat: Somosréve, Újsopot és Stájerlakanina külterületi népességének jellemzői (1910)

Table 2:

Település (népesség 1910)	A telepek neve	A telepek népessége	ír és olvas	Külterületeken élők etnikai összetétele						
				magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb
Somosréve (4232 fő)	Kamenavölgy	941	149	-	-	-	941	-	-	-
	Ohabaizvorvölgy	674	184	-	-	-	674	-	-	-
	Ohabavölgy	1136	197	-	-	-	1136	-	-	-
	Toplavölgy	787	244	-	5	-	782	-	-	-
	Egyéb külterületek	100	60	30	18	-	47	-	-	5
	összesen	2697	834	30	23	-	2639	-	-	5
Újsopot (1281 fő)	Sztancsilovapuszta	408	101	-	-	-	408	-	-	-
	Prosievölgy	159	36	-	-	-	159	-	-	-
	Urku	100	18	-	-	-	100	-	-	-
	Egyéb külterületek	354	61	-	-	-	354	-	-	-
	összesen	1021	216	-	-	-	1021	-	-	-
S. anina (12323 fő)	Olajgyártelep	449	269	1	339	22	56	-	-	31
	Terézvölgy	121	80	3	84	7	5	-	-	22
	Brennertelep	342	232	20	147	5	130	-	7	33
	Kápolnatelep	209	162	9	146	1	11	-	-	42
	Nándortelep	1028	583	63	589	54	201	62	9	50
	A. és F. Gerlistye telep	199	151	26	132	-	25	-	-	16
	V. telep	153	115	13	114	-	5	-	3	18
	Wehrtelep	192	123	19	109	11	39	-	2	12
	A. és F. Thirnfeld telep	228	158	24	134	5	8	-	1	56
	Gerlistyetelep	102	83	30	62	1	6	-	1	2
	Ötháztelep	212	129	12	110	2	80	-	2	6
	Gábrieltelep	235	162	22	180	-	22	-	-	11
	Felsőgáttelep	270	186	8	226	5	19	-	2	10
	III. telep	167	120	9	108	-	32	-	1	17
	II. telep	329	257	12	197	7	69	-	1	43
	I. telep	292	197	13	193	12	38	-	4	32
	Cseliniktelep	714	455	26	518	20	35	2	-	113
	Schluchttelep	108	64	10	65	1	1	7	-	24
Téglasor	287	136	18	115	7	117	9	1	20	
Egyéb külterület	712	505	150	351	11	136	-	9	55	
	összesen	6349	4167	488	3919	171	1035	80	43	613

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

A következő csoportba az 6,7% és 14,5% közötti külterületi népességgel rendelkező Krassó-szörényi településeket (18 db) soroltam. A külterületi népesség értékeit e csoportnál is a kincstári telepítések (pl. Facsád, Boldor, Honoros stb.), a hegyi pásztorkodás (pl. Porhó, Bisztranyírjes stb.), valamint a bányá- és ipartelepek (pl. Orsova, Ferencfalva, Mehádia, Szinice, Karánsebes stb.) emelték. Klasszikus értelemben vett tanyák néhány Temes völgyi településen pl. Lugoshely (102 fő), Ollóság (104 fő), Gavosdia (164 fő), Nagymutnok (108 fő), Szákul (129 fő) stb.), valamint Krassófüzesen

(207 fő) emelték 7-12% közé a külterületi népesség arányát. E tanyákon élők többsége magyar anyanyelvű volt. Nem elhanyagolható tény, hogy például Ollóság 56 magyar lakosa közül 55 fő, Lugoshely 75 magyar lakosa közül 62 fő, Szákul 179 magyar lakosa közül 100 fő külterületen élt, de Begaszuszány 147 magyar lakosa közül 132 fő, Almafa 152 magyar lakosa közül 139 fő, Ruszkabánya 237 magyar lakosa közül 143 fő, Lugoskisfalva 183 magyar lakosa közül 150 fő szintén a külterületi népességhez tartozott. Krassó-Szörény vármegye 33787 magyar anyanyelvű lakosa közül 3427 fő (10,1%) külterületen élt (*1. táblázat*), a megye népességének azonban csak 7,2%-a volt magyar. A Krassó-szörényi külterületek közül 18 db magyar, 32 db német, 43 db román, 4-4 db ruszin és cigány, 2 db szerb többségű volt.

2.2. TEMES VÁRMEGYE KÜLTERÜLETEI

Temes vármegye 225 települése közül 74 olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (114 db) kapcsolódtak. Az említett hetvennégy településen 209264 fő élt, a vármegye összlakosságának (500835 fő) 41,8 %-a. A 74 település lakóinak 10,67%-a (22333 fő) élt 100 főnél népesebb külterületen 1910-ben. A megyén belüli területi differenciákat az *1. ábrán* tüntettem fel.

A statisztikai adatbázis elemzése alapján megállapítható, hogy 31 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bánásági átlagot (14,5%), ötven százalék feletti értékkel azonban egyetlen település esetében sem találkozunk (*3. táblázat*).

A legmagasabb (33,3-45,5%) külterületi népességgel rendelkező öt település közül Sztancsafalva (44,5%) kincstári birtok volt, ahova 1905 és 1907 között körülbelül 150 magyar családot (824 fő) telepített le a báró Ambrózy család, „tanyarendszer” szerint. A településhez tartoztak: Andrásvölgy, Barkás, Bükkös, Lázárvölgy, Liget, Lovasrét, Szélesmező és Tölgyes is, melyek az új magyar telepések telep csoportjai voltak. Tesőd esetében az ipari üzemek emelték a külterületi népességet (45,5%), a községhez tartozott a Latter és társa téglá- és cementgyár, továbbá a Herkules gőztéglagyár. A községhez tartozott még Kispusztá, Körrét-pusztá (korábban Leitner-, Plausch- és Keresztes-pusztá külön nevek alatt), Közép-pusztá, Mátyás-pusztá, Öregrét-pusztá. Valamennyi közül kiemelkedett Kendetelep, mely magántelepítés eredményeként vált Temes vármegye legnépesebb külterületi lakott helyévé (1368 fő), itt 1915-ben gyógyszerár működött Pintér Barnabás vezetésével, s nem véletlen, hogy 1920-45 között (Fratelia néven) önálló településsé vált. Napjainkra pedig Temesvár-Józsefváros része. Ómor település alacsonyabb lélekszáma miatt, egy jelentősebb (500 fő) Bánáságon belüli német telepítés (Ómor-nagypusztára) is elegendő volt ahhoz, megemelve a külterületi népesség arányát (33,3%). A településhez tartozó egyéb majorok és puszták (pl. Jäger-pusztá, Korényi-pusztá, Pilai-major stb.) népességszáma ekkor 100 fő alatt maradt. Szigetfalva külterületi népességének (493 fő) arányát a községhez tartozó majorokba gazdasági cselédek betelepülése (pl. Gizella-major, ahol Gubányi Antal kastélyt építtetett, továbbá Emma-, Livia-, Ernő-major, Új-tanya és Szécsány-szállás) emelte. Mosnicza estében (33,7%) 1902-ben a település melletti erdő egyik tisztásán alapított-

ták meg Újmosniczát, Szentesről és Békés megyéből érkezett magyar telepesek, a régi Mosniczától pár száz méterre.

A második csoportba Temes vármegye esetében is azokat a településeket (26 db) soroltam, ahol a bánági átlagot meghaladó (14,5-29,7% közötti) külterületi népesség összpontosult. A csoportba tartozó települések külterületi népessége részben betelepítés, részben ipari telephelyek, részben tanyák létrejötte miatt vált jelentőssé. Birda községhez tartozott Inna-major, Móricz-major (ide gazdasági cselédeket telepítettek az 1880-as években) és Róza-major. Sósodhoz tartozott: Hunyaditelep (korábban Baidersdorf-pusztá) és Rákóczitelep (korábban Berchtold-pusztá), ahova ágostai hitvallású németek települtek. Aranyágra a báró Ambrózy család Hanusfalváról katolikus vallású magyarokat és szlovákokat telepített: Annamajorba (azelőtt Langfelder-tanya) és Gyulamajorba. Gizellafalva helység csak 1880-ban települt – a Babsa és Sziklás községek határainak egy részén elterülő kincstári birtokon –, s az Újtelep részt még 1910-ben is külterületi lakott helyként (280 lakos) tartották nyilván. Klopódia községhez tartozott: Anna-major, Beniczky-tanya, Erdei-tanya, Mátyás-major, Wekerle-major és Schäffer-tanya, melyek közül betelepítés eredményeként Wekerle-major vált a legnépesebbé (144 fő). Temesszékás-Oféliatelepre jelentősebb (160 fős) bánági román belső telepítése történt.

A „szőlőtelepítési kormánybiztosság” vezetésével létesültek a 19. század végén a Deliblati-homokpusza déli peremén: „Pálffytelep”, „Fejértelep”, „Wekerle-telep”, „Emánueltelep” és később „Sziváktelep”, az egész homokterület 51.490 katasztrális holdjából 5144 katasztrális holdon. A telepeken gazdálkodók is a Temes vármegyei külterületi népességet gyarapították. Néhány külterületi lakott hely (pl. az Iktár határában lévő kincstári telepen létrejött Újjózseffalva (1082 fő) 1890-től) önálló közigazgatású községgé vált, azonban ez ekkor már a Bánságban is kuriózumnak számított. Széphely községhez tartoztak: az 1890-es években magyarok által betelepített József-szállás, valamint Kéja-pusztá, Diebusz-, Frankl-, Pap- és Schmidt-tanya. A bánági belső népességmozgások még ekkor is jelentékeny változást eredményeztek a külterületi népesség számában (pl. Győröd esetében a gazdasági cselédek áttelepülése Magyarmedvesre ideiglenesen csökkentette a külterületi népességet).

Különös és sajátos Munár község, amelynek a marosmenti görög nem egyesült Bazilita-rendű monostor volt a földesura és 1910-ben is a bezdini monostornak volt ott nagyobb birtoka. A községhez tartozott a bezdini zárda, mint külterületi lakott hely. A hely kultikus fontosságát mutatja, hogy már a tatárjárás előtt itt a rahonczi monostor emelkedett, amelyről 1239-ből van okleveles említés. Helyén a 15. században görögkeleti szerb monostor keletkezett, az, amely 1910-ben is fennállt.

A legnagyobb bánági földbirtokokkal rendelkező grófi és bárói családok jelentős szerepet játszottak a növénynevelés és a tájhasználatához kapcsolódó újítások meghonosításában. Jó példa erre a Dentához tartozó Topolya pusztá, amely 1889 óta gróf Karátsonyi Jenő földbirtoka volt. Itt volt a Karátsonyi-uradalom 317 holdas híres rizstelepe és 180 holdas halastava. A községhez tartoztak még: Béla-, Csaira-, Endre- (azelőtt Büchl-), Pista-, Ritumare-, Scheirich- (azelőtt Brunner-) és Zimenyek-tanyák. Te-

meszenőre a Csekonics-család a 19. század közepe óta Torontálból magyar gazdasági cselédeket (298 fő) és németeket (11 fő) telepített. A községhez tartozott: Györgyháza, Istvánháza, Janovamajor, Jánostelek, Leonatelektanya, Margittelektanya és Melindatanya. Sajnos az 1910. évi statisztikai adatok itt sem teszik lehetővé, hogy pontosan elkülönítsük a klasszikus tanyasi lakosság számát a többi külterületi lakostól.

Mindenképp fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy a tanya név, a Bánságban az esetek többségében nem takart klasszikus tanyát, azaz eléggé rendszertelen volt a névadás, olykor egy-egy „tanyán” többen éltek, mint egy-egy szálláson vagy majorban. Jó példa erre a Temesfüveshez tartozó Györgyszállás pusztája (184 fő) és Simon-tanya (269 fő), ahol jelentős külterületi népesség (18,6%) élt. Klasszikus tanyák az alábbi – e csoportba tartozó – Temes vármegyei településeken figyelhetők meg. Giládra 1842-ben magyar családok telepedtek. Az 1856-60 közötti években is érkeztek ide magyar és német telepesek, leginkább Krassó vármegyéből. A községhez 25 pusztája, tanya és lakott hely tartozott, a korabeli térképek tanúsága szerint zömmel tanyák. Újszentes községet a kincstár csak 1891-ben telepítette Szentesről. A határban azonban minden birtokosnak volt saját tanyája, szám szerint összesen 76 db. Végvár településre Csánád, Csongrád, Békés és Heves vármegyéből 150 református magyar családot telepítettek le, határában tanyák is kialakultak. Paráczi községhez majorok és tanyák is tartoztak: József-, Paráczi- és Szentgellért-major, Bálint-, Beiszer-, Bősz-, Gedeon- és Ugorila-tanya.

A harmadik csoportba azok a Temes vármegyei települések (26 db) tartoznak, amelyek külterületi népessége a bánsági átlag (14,5%) alatt maradt, de 6,7%-nál magasabb volt az összlakosságból (*1. ábra*). Mindegyikre jellemző, hogy 1-2 majorság, pusztája, tanya vagy éppen kuriózumnak számító földművesiskola (pl. Csakova), fürdőtelep (pl. Lippa-Savanyúkút, Buziásfürdő stb.), ipari üzem (pl. Temesmurány báró Manasz-Barco György dr. tanyáján gőzmalom stb.), esetleg uradalmi kastély (pl. Folya-Antóniatanyán Beniczky György dr. kastélya, Mezősomlyó községhez tartozó Sümeghegyen Gubányi Antal 50 holdas szőlőbirtoka és szép, kastélyszerű szőlőháza stb.) kapcsolódott.

A klasszikus tanyák – e csoportból is – mindössze nyolc-tíz település határában voltak jellemzőek. Néhány példa: Gertenyes községhez tartoztak Kayser-, Hollósy-, Oberding- és Löwinger-tanyák. Kiszám községhez tartozott Obradovics-pusztája, továbbá Spatariu-, Pászt-, Hatz-, Pecha- valamint Hadik-tanyák. Magyarmedves községhez tartozott Ruzicska-telep, továbbá Szigeti Ármin dr., Frekot Menyhért dr., Kende Gergely, Christ Nándor és Edvi Illés Jenő tanyái. Németszentpéter községhez tartozott Góliát-pusztája, ezen kívül 27 tanya volt a község határában, melyek a tulajdonosok neveit viselték. Nagyszered községhez tartoztak a Frisch-, Klier- és a Krusicz-tanyák. Obád községhez tartozott a közalapítványi uradalom tanyája és a helybeli birtokosok öt kisebb tanyája. Vejte községhez tartozott Erzsébetháza-, Králik- és Weisz-tanya. Temesszécsény községhez tartozott a Klemann-, Luksz-Krepil-tanya és az Ortman-tanya stb. A külterületi lakott helyek közül itt sem hiányoztak a szőlőskertek (pl. Temeskenézhez tartozott Buding-szőlőtelepe, Újarad községhez tartozott a tőle

mintegy három kilométerre fekvő Újaradiszlók nevű lakott hely, Vingához Újvinga-pusztá, a Külső-szlók és Vasútmenti-szlók nevű lakott telepek tartoztak stb.).

3. táblázat: Temes vármegye néhány településének külterületei népessége (1910)
Table 3: Outskirt population of some settlements in Temes County

Település (népesség 1910-ben, fő)	A telepek neve	A tele- pek né- pessége	ír és olvas	Külterületeken élők etnikai összetétele						
				magyar	német	szlovák	román	rutén	szerb	egyéb
Sztancsafalva (2066)	Lázárölgy	159	104	151	-	-	-	-	1	-
	Bükkös	125	64	118	6	-	-	-	1	-
	Szélesmező	127	80	111	15	-	-	-	1	-
	Andrásvölgy	221	124	206	10	-	-	-	5	-
	Liget	181	101	143	33	4	-	-	-	1
Bázos (2160)	Barkás, Lovasrét, Tölgyes	107	60	95	9	-	2	-	1	-
	Ármágpusztá	130	47	65	6	1	52	-	1	-
	Határpusztá	141	53	89	11	2	38	-	-	-
	Rosopusztá	150	52	84	28	-	35	3	1	-
Gilád (3701)	Sátrapusztá	156	62	116	7	1	31	-	6	-
	Napi-Bezsdju-Cserét dűlő	356	121	188	37	-	135	-	1	-
	La padure dűlő	252	72	99	8	8	125	-	12	-
Parác (2739)	Egyéb külterület	245	69	116	15	9	61	-	44	-
	Szentgellértmajor	202	110	169	6	1	25	-	-	-
	József-, és Paráczimajor	128	66	124	-	-	4	-	8	1
Győröd (1412)	Bósz-, Beiszer- ,Gedeon-, Bálint-, Ugorila-tanyák	189	96	81	73	-	26	-	-	-
	Óregfalu	199	70	82	15	2	85	-	-	15
	Erzsébetházapusztá	102	27	30	11	-	46	-	15	-
Sósd (1789)	Egyéb külterület	99	44	59	6	-	9	-	-	25
	Rákóczitelep	217	120	22	193	-	1	-	1	-
Szigetfalu (1463)	Hunyaditelep	243	157	41	195	-	7	-	-	-
	Újtanya	156	46	131	1	-	23	-	1	-
T.vajkócz (1650)	Gizella-, Emma-, Livia- , Ernőmajor, Szécsány- sz.	337	93	128	31	-	163	-	15	-
	Nándor-, Ferencz-, Ilka- és Bélamajor	221	93	132	-	28	59	-	2	-
Temesjenő (1805)	György- és Rezsőmajor	131	54	98	-	21	12	-	-	-
	Janovapusztá	154	87	121	7	-	23	-	3	-
Klopódia (2030)	Egyéb külterületek	196	99	157	4	-	35	-	-	-
	Wekerle tanyák	144	44	122	7	-	14	-	1	-
Széphely (4118)	Egyéb külterület	172	66	90	20	-	37	-	-	25
	Józsefszállás	512	248	500	3	1	8	-	-	-
Újszentés (1243)	Puszták és tanyák	222	56	38	49	14	116	-	4	1
	Tanyák	370	226	312	39	-	18	-	1	-
Végyvár (2880)	Tanyák	511	303	353	91	-	55	-	-	12
Ómor (1499)	Ómori nagypusztá	499	360	4	484	-	1	-	7	3
Mosnicza (1896)	Mosniczatelep	712	570	676	12	5	8	-	1	-
Tesöld (3005)	Kendetelep	1368	845	711	585	6	35	-	9	22

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

Mint fentebb már említettem Temes vármegyében 114 db olyan 100 főnél népesebb külterületi lakott hely volt, amelynek lakóiról – az 1910. évi népszámlálás alapján – bővebb információnk van, különösen az etnikai és vallási megoszlás, valamint az analfabetizmus tekintetében (*1. és 3. táblázat*). Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Temes vármegye 79960 magyar anyanyelvű lakosa közül 11337 fő (14,2%) külterületen élt (*1. táblázat*), a megye népességének mindössze 16%-a volt magyar anyanyelvű. A Temes vármegyében élő külterületi lakosságnak (22333 fő) azonban több mint a felét (50,8%) a magyar anyanyelvűek tették ki.

A Temes vármegyei külterületek közül 72 db magyar, 15 db német, 25 db román, 1-1 db szerb és cigány többségű volt. Nem elhanyagolható tény, hogy például Sztancsafalva 898 magyar lakosa közül 824 fő, Fólya 196 magyar lakosa közül 153 fő, Tesöld 768 magyar lakosa közül 711 fő, Széphely 660 magyar lakosa közül 538 fő külterületen élt. Temesberény 63 magyar lakosa közül 57 fő, Temescserna 92 magyar lakosa közül 90 fő, Denta 410 magyar lakosa közül 330 fő, Izbiste 320 magyar lakosa közül 305 fő, Mosnica 828 magyar lakosa közül 676 fő szintén a külterületi népességhez tartozott. E tekintetben kiemelkedett a Temesrékasi járás (2665 külterületi lakosából 2071 fő magyar), a Csáki járás (3144 külterületi lakosából 1562 fő magyar) és a Központi járás (5161 külterületi lakosából 2859 fő magyar), ahol a megye összes külterületi magyar lakosságának 57,2%-a (6492 fő) élt (*1. táblázat*). E külterületek magyar lakossága – a tanyafelszámolás napjainkig tartó gyors folyamatának eredményeként – ugyan úgy eltűnt, mint a Bánság más síksági és dombvidéki mikrorégióiban.

2.3. TORONTÁL VÁRMEGYE KÜLTERÜLETEI

Torontál vármegye 213 települése közül 97 db olyan település volt, amelyekhez 100 főnél népesebb külterületek (206 db) kapcsolódtak. Az említett kilencvenhét településen 339432 fő élt, a vármegye összlakosságának (615151 fő) 55,2 %-a. A 97 település lakóinak 13,93%-a (47276 fő) élt 100 főnél népesebb külterületen, 1910-ben (*1. táblázat*). A vármegyén belüli területi differenciákat az 1. ábrán tüntettem fel, s az adatok elemzése során megállapítható, hogy 36 településen a külterületi népesség aránya meghaladta a bánsági átlagot (14,5%).

A legmagasabb (50,1-62,8%) külterületi népességgel rendelkező három települést soroltam az első csoportba (*4. táblázat*). Lukácsfalva (54,1%), Horvátklári (56,4%) és Porgány (62,8%) népességszáma egyaránt ezer fő alatt maradt, meghatározó volt a magyar népességük és jelentős népességszámú majorságokkal rendelkeztek (*4. táblázat*). Porgány 1848-ig önálló pusztá volt. 1838-ban még csak 32 háza és 202 magyar lakosa volt, akik dohánytermeléssel foglalkoztak. 1861-ben alakult önálló községgé. A községhez tartoztak: Malvin-, Nagyberta-, Sándor-, Teréz-, Eszter- és Kálmán-majorok. A gróf Nákó-féle Sándor-majorban vajgyár volt, jégkészítővel, Pusztaporgányi-tejgazdaság címen. A trianoni határ meghúzása után Sándor-major Magyarországon maradt (Kiszombor közigazgatási területéhez kapcsolták), napjainkra teljesen elnéptelenedett és elpusztult. Lukácsfalván egy gőzmalom, szivattyútelep – mely a gróf Hannoncourt uradalomhoz tartozott –, valamint országos hírnevű halastó és mesterséges

halászat működött. A községhez tartozott Mária Lujza-major, Sovajka-major, Új-major és a Hunka nevű fácán-telep. E majorokba az 1900-as évek elején jelentős magán telepítés történt. Horvátklári községhez tartozott Csillag-pusztta, Zsidóháza, Klári szőlők és Nádorháza-pusztta, amelyekben 280 fő élt (4. táblázat).

4. táblázat: Torontál vármegye néhány településének külterületi népessége (1910)

Table 4: Outskirt population of some settlements in Torontál County

Település (népesség 1910, fő)	A telepek neve	A telepek népessége	ír és olvas	Külterületeken élők etnikai összetétele					
				magyar	német	szlovák	román	szerb	egyéb
Porgány (980)	Sándormajor	134	68	126	1	2	5	-	-
	Terézmajor	118	59	113	3	-	2	-	-
	Malvinmajor	150	80	125	3	14	8	-	-
	Nagybertamajor	214	133	144	41	5	22	-	2
Lukácsfalva (980)	Sovajkamajor	141	52	139	-	-	2	-	-
	Újmajor	128	57	119	-	-	-	9	-
Márialujzamazor	Márialujzamazor	264	114	229	16	-	3	13	-
	Külterület	280	75	79	68	-	2	128	3
H.klári (496)	Külterület	280	75	79	68	-	2	128	3
Kőcse (987)	Pusztahetény	215	45	109	19	-	44	37	6
	Egyéb külterület	272	83	46	40	1	78	92	15
Partos (1639)	Rákospusztta	264	108	182	12	-	45	25	-
	Abbáziapusztta	155	44	83	1	28	19	24	-
	Egyéb külterület	195	72	155	5	-	34	-	1
N. csernye (3392)	Leonamajor	106	42	88	1	-	-	17	-
	Endremajor	272	120	169	11	10	17	65	-
	Konstanciamajor	242	110	172	10	-	6	54	-
	Szigetmajor	171	80	115	16	5	-	35	-
	Júliamajor	433	244	205	131	-	39	55	3
Csóka (4239)	Egyéb külterület	312	92	206	6	-	9	91	-
	Rétimajor	246	106	244	1	-	-	1	-
	Maczahunkamajor	222	85	211	1	-	9	1	-
	Árendamajor	126	43	110	1	-	14	1	-
	Erzsébettelep	125	33	123	2	-	-	-	-
	Lőrinczfalva	525	235	517	-	-	-	8	-
Vizesd (892)	Egyéb külterület	257	121	225	6	-	4	20	2
	Nagyvizesdpusztta	173	90	101	24	-	37	10	1
	Kis-p. és Mílevamajor	151	38	37	3	9	71	31	-
Óléc (1145)	Pálmajor	181	46	86	8	5	17	46	19
	Nagyléczihatar	312	140	176	36	25	-	58	17
Györgyháza (1133)	Orczypusztta	111	46	63	9	34	-	5	-
	Egyéb külterület	375	168	197	75	17	71	15	-
K.nezsény (482)	Kisléczpusztta és tanyák	168	61	61	25	3	65	-	14

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

A második csoportba azt a nyolc települést soroltam, ahol a külterületi népesség aránya 33,3% és 50,0% között változott (4. táblázat). A csoportba tartozó települések magas külterületi népességaránya eltérő okokkal magyarázható. Egyrészt jelentős mezőgazdasági üzem (pl. malom, szeszgyár stb.), vagy ipar (pl. tégláégető, cserépgyár stb.) működött az adott külterületi helyen. Györgyháza községben gőzmalom és négy tégláégető is volt. Népes pusztái, majorjai és tanyái (pl. Velika Gréda-pusztta, a Csá-

vossy Béla-major, a Csávossy Gyula-major, az Orczy és a Király-major, a Szmolyán- és a Szima-tanyák stb.) tovább emelték a külterületi népességének arányát. A Csókához tartozó majorokban (pl. Árenda-major, Erzsébet-telep, Réti-major, Lőrincz-telep, továbbá Bolgár-telep, Maczahunka-major, Sörház-major, Széki-major, Új-major stb.) jelentős terményfeldolgozó ipar és bolgárkertészetek működtek. Kőcse esetében a községhez tartozott Pusztahetény (215 fő), mely 1891-ben veszítette el községi önállóságát. Említést érdemel, hogy Kőcse pusztái (4 db) közül Kurjácskán Dellimanics Lajos főispánnak kastélya volt, jelentős cselédséggel. A Németcsernyéhez tartozó majorokban (11 db) élt a település összes magyar lakosságának (1034 fő) több mint kilencven százaléka (955 fő), korábbi kincstári betelepítés eredményeként (4. táblázat). Partos (37,4%), Óléc (43,0%), Vized (36,3%) és Kisnezsény (34,8%) települések esetén az alacsony belterületi népességszámhoz két-három népesebb pusztá vagy major kapcsolódott, így magas külterületi népességarányok alakultak ki.

A harmadik csoportba azokat a Torontál vármegyei településeket soroltam, ahol a külterületi népesség aránya a 14,5-33,3% között változott. A csoportba 25 db település került, amelyek között domináns a nagyobb népességszámú egykori mezővárosok (1910-ben már nagyközségek) súlya és jelentősége. A csoportból négyezer és 26 ezer fő közötti népességgel rendelkezett: Kiszombor (4100 fő), Valkány (4803 fő), Felsőitete (4823 fő), Beodra (4674 fő), Aracs (9162 fő), Törökbecse (7640 fő), Törökkanizsa (4938 fő), Magyarcsernye (4133 fő), valamint Zsombolya (10882 fő) és Nagykikinda (26356 fő). E tíz településen, a külterületen élők száma Kiszombor (710 fő), Beodra (711 fő) és Felsőitete (778 fő) kivételével mindenütt ezer fő felett volt, a legmagasabb Nagykikindán és Zsombolyán (5. táblázat).

5. táblázat: Nagykikinda és Zsombolya külterületi népessége (1910)

Table 5: Outskirt population of Nagykikinda and Zsombolya

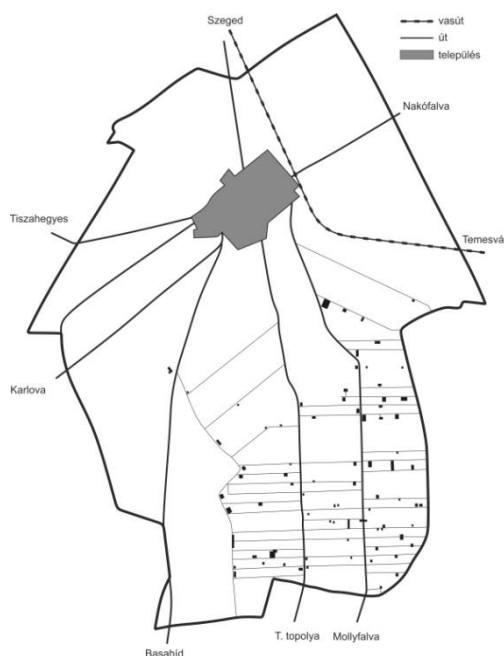
Település (népesség 1910)	A telepek neve	A telepek népessége	Külterületeken élők etnikai összetétele							
			ír és olvas	magyar	német	szlovák	román	horvát	szerb	egyéb
Zsombolya (10882 fő)	Bohn munkástelep	133	52	42	37	-	15	-	39	-
	Zsombolyai gyártelep	1584	900	397	1148	-	6	-	29	4
	Hungária + Bohn- féle t.gyár	125	76	49	74	-	-	-	-	2
	Csitótelep	175	124	21	145	-	-	-	6	3
	Hansldorf	220	118	9	190	-	9	-	12	-
	Tullics-utca és környéke	149	101	28	119	-	-	-	2	-
	Erzsébet kórház	142	87	24	68	3	20	1	15	11
	Zsombolyai vágóhíd- telep	567	358	34	531	-	1	-	1	-
	Egyéb külterület	449	218	178	131	-	7	-	6	127
	összesen	3544	2034	782	2443	3	58	1	110	147
Nagykikinda (26356 fő)	Bödöm	1371	401	350	269	2	10	-	586	154
	Szóllók	1196	526	141	639	1	3	-	396	16
	Tanyák	2750	666	344	237	14	319	-	1769	67
	összesen	5317	1593	835	1145	17	332		2751	237

Forrás: Népszámlálás 1910 alapján, saját szerkesztés

E tíz település külterületein élt a Torontál vármegyei külterületi népesség közel negyven százaléka (18132 fő). Kiemelkedően magas ez az érték, még akkor is, ha Zsombolya adatai (3544 fő) figyelmen kívül hagyhatók, ugyanis ott nem lehet tényleges külterületi népességről beszélni. A fennmaradó kilenc település közül öt kiemelkedő fontosságú, ezek ugyanis klasszikus tanyás települések. Aracs községhez a századfordulón 285 tanya tartozott, ezek közül a Vinczeér-tanya csoport volt a legnépesebb. Aracs külterületén 1479 fő élt (össztlakosság 16,1%-a), melyből 540 magyar és 932 szerb anyanyelvűnek vallotta magát, azaz a tanyákon itt vegyes etnikai megoszlás volt jellemző. Felsőtibe község jelentős ipari tevékenységgel (pl. gőzfűrés- és hengermalom-Rt. stb.) rendelkezett, külterületi népessége (778 fő=16,1%, ebből 227 magyar és 216 szerb) három pusztán (Emil-, Kistrét-, Jorgován-pusztá), a B. Varga-tanyán, a Nagyréti tanyákon és még számos tanyán élt. Kiszomborhoz tartozott Dédényszeg, Ladány-pusztá, István- és Kismajor, Kanászház, Pálinkaházi-tanyák, Holtmarosi-tanyák, Kiszombori-tanyák (pl. Hosszúhát, Pogányér, Sárgahatár stb.), valamint Kőház-, Körtvélyes-, és Nagy-tanya. A nagyközség külterületén 710 fő (42 fő kivételével mind magyar anyanyelvű) élt (17,3%), melyek közül a legnépesebb a Pálinkaházi-tanyák (108 fő) voltak. Törökbecse külterületi népességét (1389 fő=18,2%) a majorok (József, Péter, Elza), a Gyöngyszigeti uradalmi központ, ahol a Rohonczy kastély, híres kertészeti telep és versenystálló állt, valamint a tanyák (pl. Solymos-tanya, Bereg-tanya, Borjas-tanya, Jaruga-tanya, Kaszáló-tanya, Precska-tanya, Szentkirály-tanya, Sziget-tanya stb.) jelentették. Valamennyi bánsági település közül, azonban a legtípusosabb tanyarendszerrel Nagyikinda rendelkezett (2. ábra). Nagyikinda a vármegye legnépesebb és legnagyobb területtel (49780 kat. hold) rendelkező települése volt, lakóinak húsz százaléka (5317 fő) külterületeken élt, tanyáin nem kevesebb, mint 2750 fő. Ilyen kiterjedt tanyarendszerhez meg kellett szervezni a mezei rendőrséget is, a külterületek rendjén 16 csendőr és 10 városi mezőőr őrködött. A külterületeken átmenő utak karban tartása is fontos volt, erre 25.234 koronát fordított a város (BOROVSKY 1909). Nagyikinda területhasználatát az 1895. évi mezőgazdasági összeírásból ismerjük, mely szerint: szántó 42219 kat. hold, kert 561 kat. hold, rét 80 kat. hold, szőlő 1280 kat. hold, legelő 3395 kat. hold, nádas 62 kat. hold, erdő 33 kat. hold, homok 2145 kat. hold (Pészak dűlő), vízállás 5 kat. hold, városi belterület 1200 kat. hold.

A csoportból fennmaradó négy településen a majorok és lakott puszták szerepe volt meghatározó, de tanyák is szerepet játszottak a külterületi népesség elhelyezkedésében (1. ábra). Beodrán két gőzmalom, egy téglá és cserépgyár működött. A községhez tartozott Akácpuszta, mely azelőtt Vörös-istállópuszta néven volt ismeretes, továbbá Kerektópuszta, Paktópuszta, Aladártanya, Öregtanya, Újtanya és Újszálláspuszta. Magyarcsernyéhez tartozott Anda-puszta, Bozító-puszta, János-major, Nagyrókuspuszta, Öregház-puszta, Csonka-halom, József-major. Törökkanizsához tartozott Firigyháza pusztá, Parlag-, Tallián-, Újszállás-major, a Budzsáki tanyák és Kupuszina. A Valkányhoz tartozó Simon-majorban volt Schwarz Lajos emeletes kastélya. A községhez tartozott Kissimon-, Nagykocsóhát-, Kiskocsóhát-, Ürs-, Nagysimon- és Imrepuszta, valamint Dózsa-, Ernő-, Koreck-, Lujza- és Weiler-tanya.

2. ábra: Nagykikinda külterületén elhelyezkedő tanyák (1860-as évek)
 Figure 2: Outskirt settlements in Nagykikinda

Forrás: A második katonai felmérés térképszelvényei alapján, saját szerkesztés

A harmadik csoport eddig nem részletezett 15 db településén (1. ábra) a 14,5% feletti külterületi népesség okai között a puszták telepítésekkel történő benépesítése (pl. Csősztelek, Nagygáj, Gyér stb.), a gazdasági cselédek majorokba telepítése (pl. Kanak, Öregfalu, Oroszlámos, Tóba stb.) és a tanyák kialakulása (pl. Istvánvölgy, Rudna, stb.) egyaránt jelentős szerepet játszott. Ez utóbbiakhoz Magyarpadé (Arankaparti tanyák, Szikes tanya stb.), Kanizsamonostor (pl. Virics, Tóth Lajos, Börcsök és Halasi tanyák stb.) és Csősztelek község tartozott. Csősztelekre Csekonics József tábornok a 19. század elején Csanád és Csongrád vármegyékből magyar kertészeket telepített, akik az akkori mocsaras területen, az ittebei határtól egészen a magyarcsernyei határig szét-szórta a partosabb helyekre építették házaikat. A községben egy kenderkikészítő gyár is volt.

A negyedik csoportba azok a Torontál vármegyei települések (34 db) tartoznak, amelyek külterületi népessége a bánsági átlag (14,5%) alatt maradt, de 6,7%-nál magasabb volt az összlakosságból (1. ábra). Mindegyikre jellemző, hogy egy-két majorság, pusztta, tanya vagy éppen főerdészlak és fővadászlak (Karátsonyiliget), fürdőtelep (pl. Melencze-Ruszanda fürdő stb.), vagy korábban önálló település (pl. Perjámoshoz tartozó Haulikfalva bizánci stílusú kupolatemplommal, külön hitközségként, plébániával; Bocsárhoz tartozó Józsefházát a Hertelendy család telepítette a 19. század első felé-

ben, mely 1848-ig önálló pusztai jelleggel bírt, s lakosai dohánykertészettel foglalkoztak; Újszentivánhoz tartozó Tértvár 1892-ig önálló falu; az Ószentivánhoz tartozó Vedresháza szintén stb.), esetleg uradalmi kastély (pl. Nagycsanád, Papd stb.) kapcsolódott. Nem hiányoztak a Czigánytelepek sem (pl. Pészak, Perjámos, Nagykömlös stb.).

A klasszikus tanyák – e csoportból is – mindössze hat-nyolc település határában voltak jellemzőek. Néhány példa: Feketető községhez tartoztak a Joó János, Eremit, Szakács, Török, Olajos, Sári Nagy János és Hartner nevű tanyák. Bocsárhoz tartozott Esztermajor-, Keresztes-, Grób- és Telecsky-tanya. Mokrinhoz tartozott Czintula-, Kádár-, Veiler-tanya. Tolvádhoz tartozott négy major, az Erzsébet-telep, továbbá a Stein-, Binder-, Neff-, Frekot Miklós- és a Frekot József-tanyák. A külterületi lakott helyek közül itt sem hiányoztak a szőlőskertek (pl. Melencéhez tartozott Kentra-szőlők, Peszkarai szőlők (237 fő), Csene községhez tartozott a Külső szőlők nevű lakott hely stb.).

Mint fentebb már említettem Torontál vármegyében 206 db olyan 100 főnél népesebb külterületi lakott hely volt, amelynek lakóiról – az 1910. évi népszámlálás alapján – bővebb információnk van, különösen az etnikai és vallási megoszlás, valamint az analfabetizmus tekintetében (4-5. táblázat). Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy Torontál vármegye 128.405 magyar anyanyelvű lakosa közül 22970 fő (17,9%) külterületen élt (1. táblázat), a megye népességének 20,8%-a volt magyar anyanyelvű. A Torontál vármegyében élő külterületi lakosságnak (47276 fő) közel felét (48,6%) a magyar anyanyelvűek tették ki.

A Torontál vármegyei külterületek közül 136 db magyar, 20 db német, 14 db román, 29 db szerb, 2 db szlovák, 3 db cigány és 1-1 db horvát, ill. vegyes többségű. Nem elhanyagolható tény, hogy például Dócz 134 magyar lakosa közül 115 fő, Györgyháza 298 magyar lakosa közül 260 fő, Istvánvölgy 183 magyar lakosa közül 135 fő, Nagygáj 743 magyar lakosa közül 647 fő külterületen élt. Partos 746 magyar lakosa közül 420 fő, Gyér 311 magyar lakosa közül 176 fő, Tiszahegyes 260 magyar lakosa közül 205 fő, Felsőttebe 393 magyar lakosa közül 227 fő, Németcsernye 1.034 magyar lakosa közül 955 fő, Vizesd 162 magyar lakosa közül 138 fő és Karlova 186 magyar lakosa közül 136 fő szintén a külterületi népességhez tartozott.

A területi elhelyezkedés tekintetben kiemelkedett a Bánlaki- (4.583 külterületi lakosából 2.619 fő magyar), a Törökkanizsai- (7207 külterületi lakosából 5354 fő magyar), a Nagyszentmiklósi- (4217 külterületi lakosából 2827 fő magyar), a Nagykikindai- (2607 külterületi lakosából 1335 fő magyar), a Zombolyai- (4856 külterületi lakosából 3.135 fő magyar) és a Törökbecsei járás (5113 külterületi lakosából 2.570 fő magyar), e hat járásban a vármegye összes külterületi magyar lakosságának 77,7%-a (17840 fő) élt (1. táblázat). Különösen tanulságos Torontál vármegye külterületi népességének területi elhelyezkedése (1. ábra), mely alapján megállapítható, hogy a vármegye déli részén – az egykori határőrvidéken – nem élt jelentősebb külterületi népesség.

3. ÖSSZEGRZÉS

A Bánság külterületi népességének száma és területi elhelyezkedése markáns mikroregionális sajátosságokat mutat. A hegyvidéki térszíneken meghatározóak a bánya- és ipartelepek, míg a síksági és dombvidéki területeken a majorok, puszták, valamint alárendelten a tanyák. A majorságokban és pusztákon lakók számát a népszámlálási adatok alapján mintegy 55-60 ezer főre becsülhetjük, a bánya- és ipartelepeken élők száma elérhette a 22-25 ezer főt, s így a külterületi népességből 8-10 ezer fő lakhatott tanyákon. A klasszikus alföldi tanyavilág nem fejlődött ki, néhány településen (pl. Újszentes, Nagyikinda stb.) azonban jelentős tényezővé vált. A külterületi népesség területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy a Bánsági Határörvidék területén (különösen az 1876-ban Temes és Torontál vármegyékhez kapcsolt településein), valamint a Krassó vármegyei néhány bányatelep és a szörénységi klasszikus román hegyi szállások kivételével nem élt jelentős külterületi népesség. Jelentős külterületi népesség koncentrálódott a Törökbecse-Nagybecskerek-Versec-Krassófüzes-Temesrékas-Sztancsafalva-Újarad településekkel határolható régióban, melyen belül hat mikrorégió kiemelkedő súlyt képviselt (Temesvár környéke, Nagyikinda környéke, Marosszög, Erdőhát nyugati-délnyugati pereme, Királykegyei-dombság szőlővidéke, Temes-Berzava folyók köze).

IRODALOM

- BALOGH I.** (1965): Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: Szabó I. (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Budapest, 1965.
- BARÓTI L.** (1896): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. I–V. rész. Temesvár 1893–1900; Pótfüzet. Temesvár, 1907
- BECSEI J.** (1966): A tanyatelepülés néhány kérdéséről. *Földrajzi Értesítő*, 15. 3. pp. 385-406.
- BOROVSKY S.** (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- BOROVSKY S.** (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár).
- ERDEI F.** (1976): Magyar tanyák. Budapest, Akadémiai kiadó p. 270.
- GRISELINI, F.** (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs
- GULYÁS L.** (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és a Bánság. Dialóg-Campus Kiadó, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
- JUHÁSZ A.** (1975): Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. *Ethnográfia* 1975. pp. 276-312.
- KÓKAI S.** (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 421.
- KOVÁCH G.** (1998): A Temesi Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848. Szeged
- RÁCZ I.** (1980): A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei F. – Szabad Gy.(szerk.): A magyar tanyarendszer kialakulása. Budapest, pp. 58-79.
- TÓTH J.** (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.